

== Žarko Dugandžić ==

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

dugandzic@gmail.com

UDK 314.42(497.6)''1991/1995''

Pregledni članak

RATNI MORTALITET U HERCEGOVAČKO- NERETVANSKOJ ŽUPANIJI OD 1991. DO 1995. (IZRAVNI DEMOGRAFSKI GUBITCI)

Sažetak

Na temelju dostupnih podataka, ali zasigurno i necjelovitih, prikazani su izravni demografski gubitci u Hercegovačko-neretvanskoj županiji tijekom Domovinskoga rata. Analiziran je vremenski i prostorni okvir izravnih demografskih stradanja u razdoblju od 1991. do 1995., po veličini, vremenskoj i prostornoj distribuciji, spolu, starosti, nacionalnoj strukturi i statusu ratnih stradalnika. Na temelju dostupnih podataka utvrđeno je da je Hercegovačko-neretvanska županija imala 4690 izravnih žrtava rata. Od toga broja na muškarce otpada 4059 ili 87 %, a na žene 631 ili 13 %. Žrtve među vojnim pripadnicima iznose 3047, od čega je 30 žena, dok broj civilnih žrtava iznosi 1643, od čega je 601 žena.

Ključne riječi: Hercegovačko-neretvanska županija, Hrvati, Srbi, Bošnjaci, rat, ratni mortalitet, demografski gubitci

WAR MORTALITY IN HERZEGOVINA-NERETVA CANTON FROM 1991 TO 1995. (DIRECT DEMOGRAPHIC LOSSES)

Abstract

On the basis of available, highly probably incomplete, data direct demographic losses in Herzegovina-Neretva Canton during the War for Independence are shown. A spatial and temporal framework of direct demographic sufferings in the period from 1991 to 1995 was analyzed by size, temporal and spatial distribution, gender, age, national structure, and status of the victims. On the basis of available data, it was determined that Herzegovina-Neretva Canton had 4690 direct casualties of war. Of the total sum, 87 % or 4059 were men and 13 % or 631 were women. There were 3047 military victims, of which 30 were women and 1643 civil victims, 601 of which were women.

Key words: Herzegovina-Neretva Canton, Croats, Serbs, Bosniaks, war, war mortality, demographic loss

Uvod

Predmet ovoga rada je prikaz izravnih demografskih gubitaka tijekom Domovinskoga rata¹ u Hercegovačko-neretvanskoj županiji. Ti demografski gubici izravna su posljedica srbijanske oružane agresije na Bosnu i Hercegovinu, ali i ratnog sukoba između Armije Bosne i Hercegovine (ABiH) i Hrvatskoga vijeća obrane (HVO-a).

Nemoguće je u potpunosti sagledati društvene i gospodarske posljedice rata ako iz analize izostavimo prikaz šireg povijesno-političkog i demografskog konteksta, napose kada su u pitanju neposredne ratne žrtve, tj. poginuli, ubijeni i umrli zbog posljedica rata te nasilno odvedeni, zatočeni i nestali.

Rat na prostoru BiH, kao jedan od vanjskih čimbenika demografskoga razvoja, izrazito je nepovoljno determinirao dinamički i strukturni razvoj stanovništva Bosne i Hercegovine, a time i Hercegovačko-neretvanske županije (HNŽ) potičući pritom depopulacijske procese u svim njegovim aspektima. Zbog svoje dugotrajnosti, intenziteta i razornosti vrlo se nepovoljno preslikao na demografski razvoj ovoga prostora. Rat je na razvoj stanovništva HNŽ-a utjecao svojim izravnim i neizravnim učincima. Kratkoročni i dugoročni učinci rata međusobno su se prožimali i nadopunjavali čime su se posljedice rata činile još složenijima i teže otklonjivima. Rat je iza sebe ostavio dugotrajne i nepovoljne posljedice izravnih i neizravnih demografskih gubitaka.

HNŽ je dio Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH) te dio povijesne regije Hercegovine, a obuhvaća prostor općina Čapljina, Čitluk, Jablanica, Konjic, Mostar, Neum, Stolac, Prozor-Rama i Ravno, ukupne površine od 4.401 km². Broj stanovnika na prostoru današnje Hercegovačko-neretvanske županije 1991. godine iznosio je 267.590 stanovnika² s prosječnom gustoćom od 60,80 stanovnika po četvornom kilometru dok prema popisu iz 2013. HNŽ (istina, po još preliminarnim rezultatima) ima 236.278 stanovnika s prosječnom gustoćom od 53 stanovnika po četvornom kilometru. Iz toga se može zaključiti da HNŽ i nakon 22 godine ima oko 12 % stanovništva manje u odnosu na 1991. godinu. Današnja demografska slika HNŽ-a,

¹ Jedan dio čitateljstva zasigurno se ne će složiti s nazivom rata u Bosni i Hercegovini, tj. s nazivom Domovinski rat, te s navođenjem 1991. godinu kao godinu početka rata u Bosni i Hercegovini jer smatraju da je spomenuti rat otpočeo tek u travnju 1992., a kao najčešći razlog navodi se kako Bosna i Hercegovina tada još uvijek nije bila proglasila odcepljenje od Jugoslavije. Ono što je nepobitno jest to da je upravo u južnom dijelu današnje Hercegovačko-neretvanske županije početkom listopada 1991. godine otpočeo rat u Hercegovini. Naime, taj dio južne Hercegovine ondašnje su JNA i TO, kao temeljne komponente OS bivše Jugoslavije, iskoristile kao povoljnu operativnu snagu za rasijecanje najjužnijeg dijela Republike Hrvatske, odnosno južne Dalmacije. A kada su snage JNA i TO doživjele prvi poraz u pograničnom prostoru između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske kod sela Čepikuće, svoj su bijes i mržnju iskalile na nedužnu narodu južne Hercegovine paleći i uništavajući sela, rastjerujući stanovništvo pa otuda i nastaju prvi prognani i prve izbjeglice. I ne samo to, mnoge ljude odvođe u zatočeništvo u Bileću. Upravo među tim zatočenicima nastaju i prve žrtve. Dakle, prve žrtve Domovinskoga rata bili su upravo mještani tog dijela južne Hercegovine.

² Vidi *Stanovništvo Federacije Bosne i Hercegovine 1996 - 2006: statistički bilten*, Sarajevo, br. 110., 2008.

RATNI MORTALITET U HERCEGOVAČKO-NERETVANSKOJ ŽUPANIJI OD 1991. DO 1995. GODINE

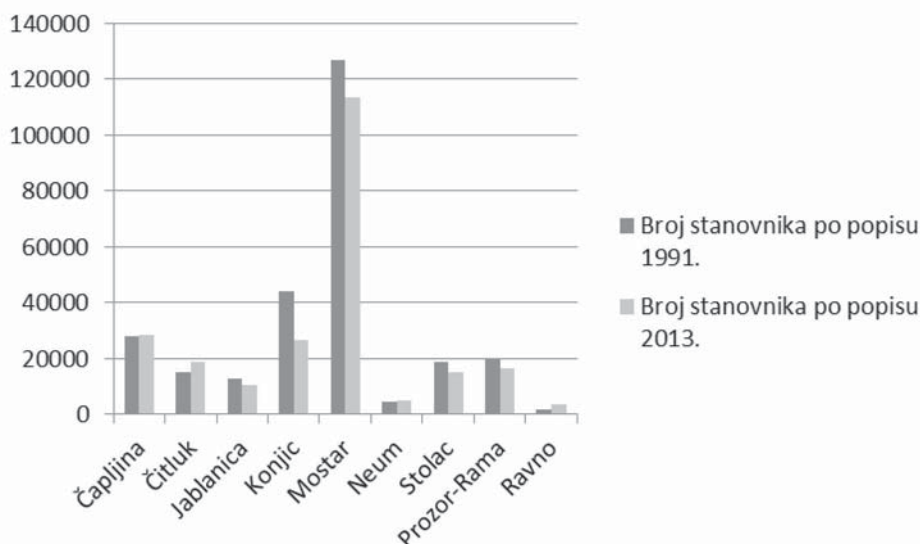
kao i općenito prostora BiH, u velikoj je mjeri uvjetovana ratnim stradanjima naroda na ovom prostoru i lošom gospodarskom situacijom u poslijeratnim godinama.

Slika 1: HNŽ u sastavu FBiH

Tablica 1: Broj stanovnika HNŽ-a 1991. i 2013. godine po općinama

Red. br.	općine	1991.	2013.	razlika
1.	Čapljina	27.882	28.122	240
2.	Čitluk	15.083	18.552	3.469
3.	Jablanica	12.691	10.580	-2.111
4.	Konjic	43.878	26.381	-17.497
5.	Mostar	126.628	113.169	-13.459
6.	Neum	4.325	4.960	635
7.	Stolac	18.681	14.889	-3.792
8.	Prozor-Rama	19.760	16.297	-3.463
9.	Ravno	1.771	3.328	1.557

Graf 1: Odnos broja stanovnika po općinama HNŽ-a 1991. i 2013. godine

Velik broj općina po popisu iz 2013. godine bilježi pad stanovništva u odnosu na 1991., a općina Konjic u tome prednjači s gubitkom od oko 39,8 % stanovnika u odnosu na 1991. godinu, zatim slijedi općina Mostar koja 2013. ima oko 9,5 % stanovnika manje nego 1991. Istina, postoji i nekolicina općina koje u odnosu na 1991. bilježe nešto veći broj stanovnika, a među njima su općine Čitluk, koja ima oko 23 % stanovnika više nego 1991. godine, te općine Neum i novonastala općina Ravno.

1. Metodološke napomene

Dakako, utvrđivanje ljudskih gubitaka u HNŽ-u tijekom Domovinskoga rata nije samo znanstveno istraživačko nego i civilizacijsko pitanje. Danas raspravljati o ljudskim gubitcima iz Domovinskoga rata kako u Bosni i Hercegovini tako i u HNŽ-u još je uvijek nezahvalan posao. Ljudski gubici u Domovinskome ratu unatoč određenim procjenama, izračunima i popisima jedna su od najkontroverznijih istraživačkih i, štoviše, najosjetljivijih dnevno-političkih tema. Utvrđivanje visine i strukture izravnih ratnih demografskih gubitaka složen je istraživački posao. Ta složenost, između ostaloga, temelji se na odgovarajućim poteškoćama i ograničenjima koja se odnose na dostupnost, cjelovitost, ali i objektivnost izvora podataka. Dakako, još uvijek nema središnje državne institucije koja bi po jedinstvenom metodološkom obrascu prikupljala podatke o smrtno stradalim i nestalim osobama u Domovinskome ratu u BiH pa tako ni u FBiH, kao i o nestalim

osobama. Upravo zbog nedostatka sustavna istraživanja i danas se često navode gotovo proizvoljne procjene pri čemu se uvećavaju, umanjuju te prešućuju pojedine kategorije ljudskih gubitaka. Razlog tomu je nepoznavanje činjenica ili pak određene namjere. Najčešće je riječ o osobnim, nacionalnim ili političkim razlozima „jer su stradali i žrtve naše, a počinitelji njihovi“. Namjerno preuveličavanje i prešućivanje bilo koje žrtve, odnosno stradalnika Domovinskoga rata, olakšava manipulaciju ljudskim gubitcima. U istraživanjima ljudskih gubitaka svaki narod u BiH daje prednost istraživanju vlastitih žrtava rata zaboravljajući pritom da svaki stradalnik i svaka žrtva Domovinskoga rata ima pravo na pijetet. Zbog toga je jako otežano prikupljanje podataka i njihova znanstvena analiza. Često su u pitanju i proizvoljne procjene, što opet utječe na značaj istraživanja.

Svrha je ovoga istraživanja doći do što točnijih podataka i pokazatelja o poginulim, nestalim i umrlim osobama od posljedica rata u HNŽ-u. Pa i pored toga i u današnje vrijeme postoji mogućnost da stvaran broj poginulih, ubijenih i umrlih stanovnika od posljedica rata u HNŽ-u može biti i nešto drukčiji u odnosu na izneseno. Svakako, te razlike ne bi smjele biti znatnije. Dakako, nije isključeno da će neka buduća istraživanja pokazati nešto veći ili manji broj stradalih nego što u ovom trenutku raspoložemo, a postoji mogućnost da se do potpunih saznanja o žrtvama rata nikada i ne dođe. Istina je i to da se danas vrlo malo pozornosti posvećuje navedenoj problematiki.

Što se pak tiče izvora korištenih za istraživanje ove teme, oni nam daju tek osnovne informacije o poginulima, nestalima i umrlima od posljedica rata. No podatci o načinu, okolnostima i počiniteljima stradanja su, izuzev dijela koji se odnosi na hrvatsku nacionalnu komponentu, veoma manjkavi. Ipak, ljudski gubici najteža su ratna posljedica, prije svega zato jer su nenadoknadivi.

2. Povijesno-politički kontekst Domovinskoga rata u BiH

Nakon Drugoga svjetskoga rata nastala je socijalistička Jugoslavija. Premda je jugoslavenska država bila podijeljena na nacionalne republike, pojedini narodi nisu bili zadovoljni svojim položajem u novoj zajednici. Od 1945. do 1974. državni centralizam i unitarizam omogućili su srpsku hegemoniju i dominaciju na saveznoj razini što je rezultiralo nezadovoljstvom i otporom većine nesrpskih naroda takvu stanju. Godine 1981. na Kosovu započinje pokret Albanaca pod parolom „Kosovo republika“, koji su ubrzo ugušile snage sigurnosti i Jugoslavenske narodne armije (JNA). Taj albanski zahtjev samo je rasplamsao srpski nacionalizam nakon čega je otpočela

homogenizacija srpskog nacionalnog korpusa u SFRJ s namjerom da se rušenjem saveznog Ustava iz 1974. pokuša povratiti njegova hegemonistička pozicija.³

Smrcu Josipa Broza Tita nestaje autoritativnog vođe, a vlast u zemlji preuzima kolektivno Predsjedništvo s rotirajućim kadrovima. Rukovodstvo SR Srbije pokušava s glasovima pokrajina i Crne Gore uspostaviti majorizaciju ili preglasavanje drugih u Predsjedništvu. „Kako navedeni model nije dao očekivane rezultate, počela je potraga za nacionalnim liderom na republičkoj razini koji će se u pogodnom trenutku uspeti na jugoslavensko kormilo. I ta politika nije prošla bez unutarnjih potresa i obračuna starih i novih kadrova. U sklopu SK Srbije naglo se uspinjao Slobodan Milošević koji je 1986. preuzeo čelnu funkciju u SK Srbije, a s koje će odlučno krenuti u realizaciju memoranduskog projekta srpskih akademika u sprezi sa srpskim radikalima i vojnim vrhom JNA.“⁴

Kada je jednostranački komunistički sustav propao u Europi i kada se bratstvo i jedinstvo pokazalo neodrživim i utopističkim projektom, naslutio se i početak kraja SFRJ koja je stajala na tim temeljima. Na vidjelo su izišli brojni nepomirljivi interesi i stavovi republika i naroda te države. Sve je počelo sukobom interesa, nastavilo se nacionalnom nesnošljivošću i pobunom srpskoga naroda u Hrvatskoj i BiH, prijetnjama i sukobima, a završilo ratom.

Velikosrpska ideja glavni je uzrok rata na prostorima Jugoslavije. „Krivci su za izbijanje i vođenje rata Milošević i njegov režim u sprezi s vrhom JNA.“⁵ Memorandum SANU postaje glavni oslonac politike Slobodana Miloševića. Njime zapravo Srbija traži drukčiji oblik jugoslavenske državne zajednice kako bi se čvršće povezali i ujedinili svi Srbi u SFRJ. Memorandumom je nastala ubrzana bipolarizacija političke scene u SFRJ na dvjema stranama. S jedne je strane bila velikosrpska politička scena na čelu sa Slobodanom Miloševićem „pozvanim“ da ispuni povijesnu ulogu stvaranja tzv. Velike Srbije dok su se s druge strane našle sve ostale republike koje su imale svoje puteve i rješenja za prevladavanje krize.

Počinju „mitinzi istine“, praktički se ukidaju autonomne pokrajine, ruše republička i pokrajinska vodstva. U siječnju 1990. razbijena je jedna od najznačajnijih poveznica jugoslavenske države, a to je bio SKJ. Propadanje izvanrednog 14. kongresa SKJ, koji se održavao u Beogradu od 20. do 22. siječnja 1990., značilo je i prestanak jedinstva unutar SKJ. S druge strane, to je omogućilo Slobodanu Miloševiću i srbijanskoj vlasti da uspostavi jači nadzor nad saveznim tijelima vlasti SFRJ. Tako se urušila snaga Partije koja je djelovala više od 80 godina, a 45 je bila na vlasti.

³ Usp. Rajko RAKIĆ – Branko DUBRAVICA, *Kratki pregled vojnih djelovanja u Domovinskom ratu (1991.–1995.)*, Zagreb, 2009., str. 18.

⁴ *Isto*, str. 19.

⁵ *Isto*, str. 22.

Savez komunista BiH još se dugo borio protiv višestranačja i zalagao za čvrstu i jedinstvenu jugoslavensku federaciju. Prema Izbornom zakonu koji je Skupština SR Bosne i Hercegovine (BiH) donijela u ožujku 1990. bilo je izričito zabranjeno višestranačje na nacionalnoj osnovi, ali je Ustavni sud BiH to osporio pa je 31. srpnja 1990. amandmanima na Ustav omogućeno održavanje prvih slobodnih izbora. Tako je u Sarajevu 26. svibnja 1990. održana osnivačka skupština Stranke demokratske akcije (SDA) na čelu s Alijom Izetbegovićem. Potom je, također u Sarajevu, 12. srpnja 1990. osnovana Srpska demokratska stranka (SDS)⁶ na čelu s dr. Radovanom Karadžićem, a 18. kolovoza 1990., opet u Sarajevu, održan je Prvi opći sabor Hrvatske demokratske zajednice (HDZ). Za predsjednika je izabran dr. Davor Perinović koji na čelu stranke ostaje kratko, tj. do 7. rujna 1990. kada je za vršitelja dužnosti predsjednika HDZ-a BiH imenovan novinar iz Sarajeva Stjepan Kljuić.⁷ Na sjednici Glavnog odbora HDZ-a BiH održanoj 15. ožujka 1992. u Bugojnu Kljuića je naslijedio dr. Milenko Brkić.⁸

Dan uoči smjene na vrhu kolektivnog Predsjedništva SFRJ 14. svibnja 1990., vojni vrh oružanih snaga donosi tajnu odluku o oduzimanju oružja TO Hrvatske i Slovenije i stavljanja pod nadzor JNA.⁹ Uskoro, na temelju navedene zapovijedi SSNO-a i odluke Predsjedništva SR BiH od 19. listopada 1990., oružje Teritorijalne obrane SR BiH povučeno je u skladišta JNA. Time je JNA osigurala monopol na nasilje u SFRJ, a sekretar saveznog Sekretarijata za narodnu obranu SFRJ general Veljko Kadijević „čuvár jedinstvene države i političkog sustava“, izjavio je da je Teritorijalna obrana bila „jedna velika podvala“¹⁰.

Prvi višestranački izbori u BiH provedeni su 18. studenoga 1990. godine. SDA na republičkoj razini dobiva 86 od 240 zastupničkih mjesta u dvama domovima Skupštine BiH i time postaje politička organizacija s najviše izbornih mandata. SDS dobiva 72 mandata, HDZ 44, SKBiH-SDP 14, SRSJ 12 i ostali 12 mandata.¹¹ Vijeće ministara Europske zajednice priznalo je 6. travnja 1992. SR BiH, a dan poslije BiH priznaju SAD, Austrija i Republika Hrvatska.¹²

Dolaskom na vlast u Srbiji Slobodan Milošević je na temelju programa SANU počeo poticati javne rasprave o položaju Srba na Kosovu, u Hrvatskoj i BiH.¹³ Tako je postupno stvaran tzv. masovni pokret građana Srbije i Crne Gore koji su najpoznatiji

⁶ Usp. Ivo Lučić, *Uzroci rata: Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine*, Zagreb, 2013., str. 260.

⁷ Usp. isto, str. 270.

⁸ Usp. isto, str. 357.

⁹ Usp. isto, str. 25.

¹⁰ Ivo Lučić, „Bosna i Hercegovina od prvih izbora do međunarodnog priznanja“, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, god. XL., 2008., br. 1, str. 118.

¹¹ Usp. Jakša RAGUŽ, „Pabirci iz arhiva SDA Stolac“, *Stolačko kulturno proljeće*, god. VII., 2008., str. 116.

¹² Usp. I. Lučić, *Uzroci rata...*, str. 369.

¹³ Usp. R. RAKIĆ – B. DUBRAVICA, *n. dj.*, str. 35.

po mitinzima (zvali su ih mitinzi istine ili antibirokratska revolucija) na kojima su se služili raznim neistinama, iskrivljenim i izmišljenim podacima o svojoj ugroženosti. Cilj takvih masovnih pokreta bila je nacionalna mobilizacija srpskoga i crnogorskoga naroda i politička eliminacija Miloševićevih protivnika. Tim je metodama Slobodan Milošević vrlo brzo uspio u svojim namjerama, a svoje je planove obznanio na Kosovu 28. lipnja 1989. prigodom obilježavanja 600-te obljetnice Kosovske bitke kada je izjavio da će „Srbi ostati u Jugoslaviji“¹⁴.

Pobuna dijela građana srpske narodnosti u BiH imala je temeljni cilj: onemogućiti stvaranje samostalne BiH i preusmjeriti tijek događaja. U skladu s tim srbijanski su političari podupirali stvaranje „Velike Srbije“, proširene na zapad, na dijelove Hrvatske i BiH. Dio građana srpske narodnosti u BiH u potpunosti se poistovjetio s tom nacionalističkom velikosrpskom politikom i prema njoj je bio uglavnom dodvorljiv i ponizan dajući joj bezuvjetnu potporu.

Na prostoru BiH pobunjenici su oružanim akcijama na područjima na kojima su činili većinu stanovnika stvorili uporišta iz kojih su, uz pomoć JNA, krenuli u agresiju.

Rat u BiH biva potaknut velikosrpskim idejama i teritorijalnim pretenzijama suvremene srpske države (u okviru jugoslavenske državne zajednice) prema prostoru BiH. Strategijski cilj agresije na BiH bio je povezivanje „svih srpskih zemalja“ i stvaranje tzv. Velike Srbije. Takve ratne ciljeve službeno je iznosio Slobodan Milošević početkom 1991. godine. U ostvarivanju te politike služili su se najokrutnijim metodama kao što su etnocid, kulturocid, masovna silovanja, osnivanje sabirnih logora i zatvora, masovna protjerivanja nesrpskog stanovništva, odnosno genocid i etničko čišćenje.

Najvažniji razlog agresije na BiH bila je nemogućnost očuvanja centralističke vlasti i izgradnja čvrste federacije što bi srpskom vrhovništvu omogućavalo put za ostvarenje potpune srpske hegemonije. Razlike u konceptu reforme jugoslavenske države koncem 80-ih i početkom 90-ih godina 20. st. neumitno su morale rezultirati političkim i vojnim sukobima.

U jesen 1991. proveditelji velikosrpskoga programa usmjerili su vojne snage na jug Republike Hrvatske. Nositelji agresije i na tom području bili su JNA, TO Srbije i Crne Gore te BiH potpomognuti raznim paravojnim postrojbama i skupinama s četničkim obilježjima. Agresor je na raspolaganju imao 4. korpus, dijelove 37. užičkog korpusa, 2. titogradskog korpusa JNA, snage ratnog zrakoplovstva iz zračne luke u Mostaru i Titogradu te 9. vojnopomorski sektor JRM u Kumboru. Za koordinaciju napada na jug RH ustrojena je 2. operativna grupa (OG) neprijateljskih snaga. Prema agresorovu operativnome planu napada glavne su snage nastupale u smjeru Trebinje

¹⁴ Isto, str. 36.

– Dubrovnik, a pomoćne u smjeru Herceg Novi – Cavtat – Dubrovnik.¹⁵ Istodobno se napad planirao i izvodio na dvama pomoćnim taktičkim smjerovima Vjetrenica – Slano i Ravno – Čepikuće – Ston.¹⁶ Neprijatelj je svoje snage pokrenuo iz Crne Gore prema Popovu polju 17./18. rujna 1991. To je bio početak rasporeda njegovih snaga za napad na jug RH. Nakon 23./24. rujna pokrenuo je i ostale snage za napad na Konavle i Dubrovnik.¹⁷ Napad je počeo 1. listopada istodobno na cijelom jugu u zaleđu Čepikuća i Slanoga te kroz Konavle prema Dubrovniku. „Neprijatelj je 1. listopada 1991. pokrenuo motoriziranu kolonu iz Ravnoga (jugoistočna Hercegovina) jačine oko 500 do 600 ljudi s ciljem izbijanja na granicu RH prema Čepikuću“¹⁸. Agresor je tom prilikom doživio težak poraz poslije čega se morao povući u prostor Ravnoga nad čijim je žiteljima Hrvatima nastavio teror. Stanovništvo je izbjeglo i prognano, a neki su odvedeni i u zatočeništvo. Tako je Ravno bilo prvo selo s hrvatskim pučanstvom u BiH koje su velikosrpske snage zapalile i srušile. Tek osam mjeseci poslije Ravno i ostali dio Hercegovine, južno od Popova polja, oslobodile su hrvatske snage u akciji za oslobađanje juga Hrvatske.¹⁹

Slika 2.: Spaljene i uništene kuće u selu Ravno u listopadu 1991.

¹⁵ Usp. Marinko OGOREC, *Hrvatski domovinski rat 1991.-1993.*, Rijeka, 1994., str. 105.

¹⁶ Usp. *isto*, str. 105.

¹⁷ „Taj najjužniji dio Hrvatske predstavljao je jednu od dvije operacijske osnovice za napad na gravitacijsku stožernu točku Slano – Ploče, odnosno bilo je to područje s kojega su snage jugoarmije trebale podići središnjoj Dalmaciji i Splitu. Druga operacijska osnovica za provedbu iste zadaće bio je Mostar i njegovo šire okružje.“ Davor DOMAZET LOŠO, *Hrvatski domovinski rat 1991.-1995.: strateški pogled*, Zagreb, 2010., str. 184.

¹⁸ R. RAKIĆ – B. DUBRAVICA, *n. dj.*, str. 162.

¹⁹ Kao prva civilna žrtva Domovinskoga rata u BiH vodi se Jozo Stanković, 61-godišnjak kojeg su neprijateljski vojnici ubili u selu Ravno.

Inače, uzroci i posljedice srbijanske oružane agresije na BiH te nesretan međusoban sukob Armije BiH i HVO-a jedan su od najvažnijih aspekata koje je nužno poznavati za razumijevanje visokih demografskih gubitaka tijekom Domovinskoga rata. Zbog svoje veličine, strukture i prostornoga razmještaja, demografski su gubitci dobar pokazatelj smjera, jačine, karaktera i posljedica rata.

Između idejno-političkih i povijesnih korijena, uzroka i ciljeva rata u BiH i visine izravnih demografskih gubitaka postoji izrazita uzročno-posljedična povezanost. Ta se povezanost osobito dobro vidjela baš na području HNŽ-a. Naime, prostor BiH u svim varijantama srbijanskog ekspanzionizma prema zapadu trebao se naći u okvirima velikosrpske države. Pritom se ponajmanje vodilo računa o povijesnoj, kulturnoj i civilizacijskoj baštini toga prostora, njegovim granicama, etničkom sastavu stanovništva kao i o njegovoj državno-pravnoj pripadnosti. U pozadini ideoloških polazišta agresije na BiH bila je namisao kako staviti pod nadzor jedno od, u geostrategijskom smislu, najznačajnijih područja.

Ratni ciljevi srbijanskoga i armijskoga vodstva trebali su se ostvariti udarom JNA i srpskih pobunjenika u BiH koje je JNA od samoga početka svesrdno podupirala i naoružavala. Dugotrajnost i intenzitet Domovinskoga rata na području BiH, a time i u HNŽ-u, uzrokovali su izravne sukobe zaraćenih strana, što je dovelo do velikih ljudskih gubitaka i među vojnicima i među ostalim stanovništvom.

Nepomirljive ideologije politički i vojni interesi suprotstavljenih strana u ratnom sukobu umnožili su ljudske gubitke. Represija i teror prema nenacionalnom stanovništvu rezultirali su velikim gubitcima stanovništva, mnogobrojnim pojedinačnim i masovnim ubojstvima, pa čak stradanjima u logorima.

3. Nacionalna struktura stanovništva HNŽ-a 1991. godine

Prema popisu stanovništva 1991. godine Hercegovačko-neretvanska županija (HNŽ) brojila je 267.590 stanovnika. Od toga je stanovnika hrvatske nacionalnosti bilo 109.616 ili 40,96 %, srpske nacionalnosti 38.911 ili 14,54 %, Bošnjaka 100.070 ili 37,39 % te ostalih 21.144 ili 7,11 %.

Tablica 2.: Nacionalni sastav općina HNŽ-a 1991.

Općine	uk. broj stanovnika	u %							
		Hrvati	Srbi	Bošnjaci	ostali	Hrvati	Srbi	Bošnjaci	ostali
Čapljina	27.882	14.969	3.753	7.672		53,69	13,46	27,52	5,33
Čitluk	15.083	14.823	19	111		98,28	0,13	0,74	0,85
Jablanica	1.2691	2.291	504	9.099		18,05	3,97	71,7	6,28
Konjic	43.878	11.513	6.620	23.815		26,24	15,09	54,28	4,39

RATNI MORTALITET U HERCEGOVAČKO-NERETVANSKOJ ŽUPANIJ OD 1991. DO 1995. GODINE

Mostar	126.628	43.037	23.846	43.856		33,99	18,83	34,63	12,55
Neum	4.325	3.792	207	190		87,68	4,79	4,39	3,14
Prozor-Rama	19.760	12.259	45	7.226		62,04	0,23	36,57	1,16
Ravno		774							
Stolac	18.681	6.188	3.917	8.101		33,12	20,97	43,3	2,61

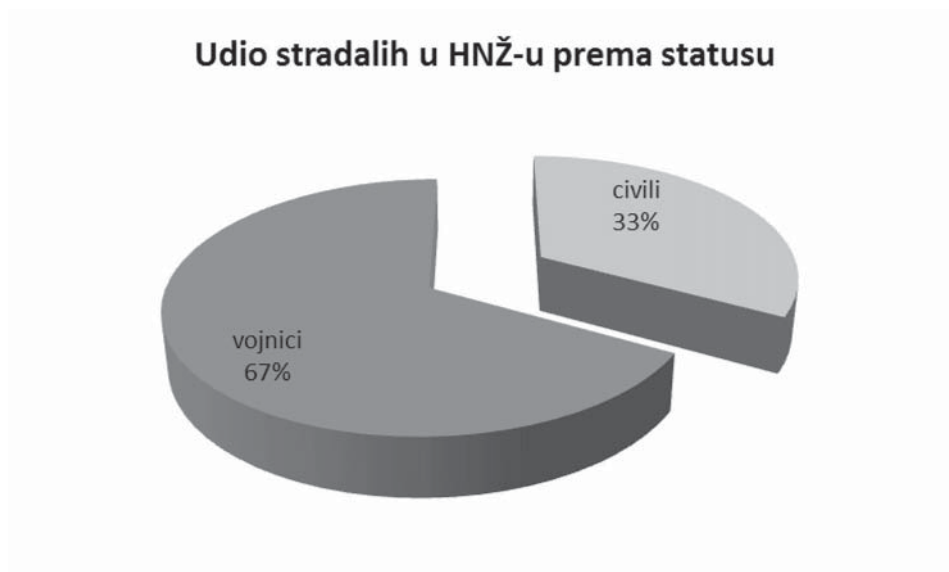
Prema popisu stanovništva iz 1991. godine vidljivo je da je u pet općina i gradova (Čapljina, Čitluk, Neum, Prozor i Ravno) ove županije što apsolutnom, što relativnom većinom prevladavalo stanovništvo hrvatske nacionalnosti. U preostale četiri općine i grada (Mostar, Jablanica, Konjic i Stolac) bilo je većinsko bošnjačko stanovništvo. Na prostoru današnjeg HNŽ-a nije bilo općina i gradova s većinskim srpskim stanovništvom. U gradovima i općinama s većinskim hrvatskim stanovništvom 1991. godine živjelo je 46.617 stanovnika hrvatske nacionalnosti te su predstavljali 68,7 % ukupne populacije u tim općinama. U navedenim općinama i gradovima živjelo je 4.024 ili 5,93 % stanovnika srpske nacionalnosti, 15.199 ili 22,40 % Bošnjaka te ostalih 1.994 ili 2,94 %. Administrativne jedinice u kojima su Hrvati bili većina brojile su 67.824 stanovnika ili 25,14 % populacije HNŽ-a.

U gradovima i općinama s većinskim bošnjačkim stanovništvom 1991. godine živio je 84.871 stanovnik bošnjačke nacionalnosti, što je činilo 42,04 % ukupne populacije u tim općinama. U tim općinama i gradovima živjelo je 34.887 Srba ili 17,28 %, Hrvata 63.029 ili 31,22 % te ostalih 19.097 ili 9,46 %. Administrativne jedinice u kojima su Bošnjaci bili većina imale su sveukupno 201.878 stanovnika ili 74,85 % populacije HNŽ-a.

4. Izravni demografski gubitci

Analizirajući do sada objavljene izvore podataka²⁰, utvrdili smo da je kao izravan demografski gubitak tijekom Domovinskoga rata u Hercegovačko-neretvanskoj županiji evidentirana 4.821 osoba. Gledano prema statusu, njih 3.235, ili 67 %, vojnici su, odnosno branitelji poginuli, nestali ili umrli od posljedica rata dok je od posljedica rata poginulo, nestalo i umrlo 1.586 civila ili 33 %. Uzmemo li navedene brojke kao temelj za daljnji tijek istraživanja, možemo procijeniti da je tijekom Domovinskoga rata zbog posljedica rata u HNŽ-u poginulo, nestalo ili umrlo približno 0,5 % ukupnoga stalnoga stanovništva HNŽ-a iz popisa 1991. godine.

²⁰ Vidi Šimun Musa (ur.), *Spomenica poginulim i nestalim braniteljima HVO-a*, Mostar, 2000.; Ivan ŠARČEVIĆ (ur.), *Ubijeni i nestali Hrvati*, Sarajevo, 2008.; Mirsad TOKAČA, *Bosanska knjiga mrtvih*, Sarajevo, 2012.

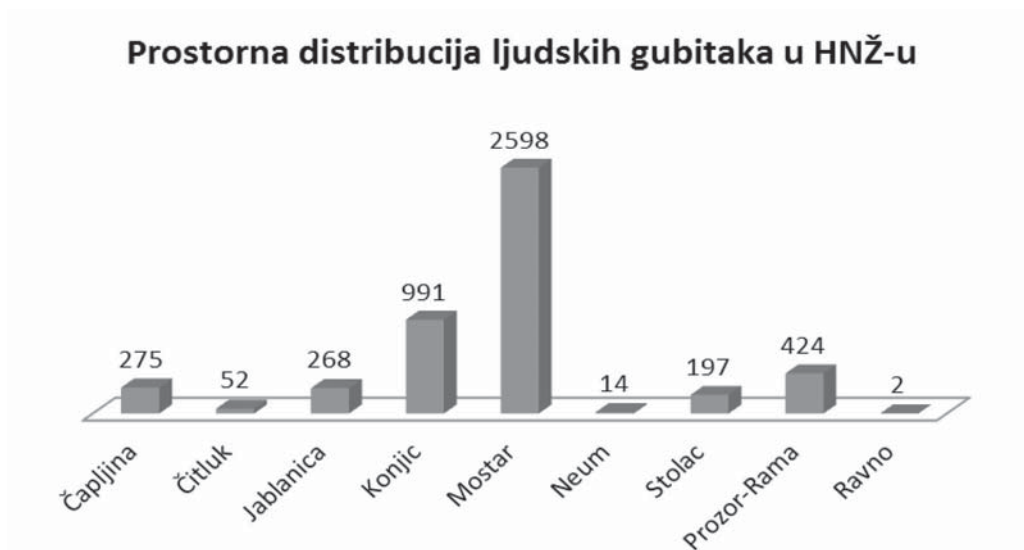
Graf 2.: Udio stradalih u HNŽ-u po statusu

Prostorna distribucija poginulih, ubijenih i umrlih pokazuje izrazitu prostornu selektivnost što je posljedica različitog prostornog intenziteta ratnih aktivnosti. Tako 54 % smrtno stradalih dolazi s prostora općine Mostar što govori o intenzitetu borbenih aktivnosti u toj općini (tablica 3, grafikon 3).

Tablica 3.: Prostorna distribucija stradalih u HNŽ-u (1991. – 1995.).²¹

Red. br.	općina	muškarci			žene			ukupno
		civili	vojnici	ukupno	civili	vojnici	ukupno	
1.	Čapljina	65	174	238	30	1	31	275
2.	Čitluk	5	47	52	0	0	0	52
3.	Jablanica	42	188	230	35	2	37	268
4.	Konjic	135	732	867	114	11	125	991
5.	Mostar	591	1.741	2.332	243	35	278	2.598
6.	Neum	1	12	13	1	0	1	14
7.	Stolac	49	96	145	52	0	52	197
8.	Prozor-Rama	126	218	344	72	5	77	424
9.	Ravno	0	2	2	0	0	0	2
10.	Ukupno	1.014	3.210	4.223	547	54	601	4.824

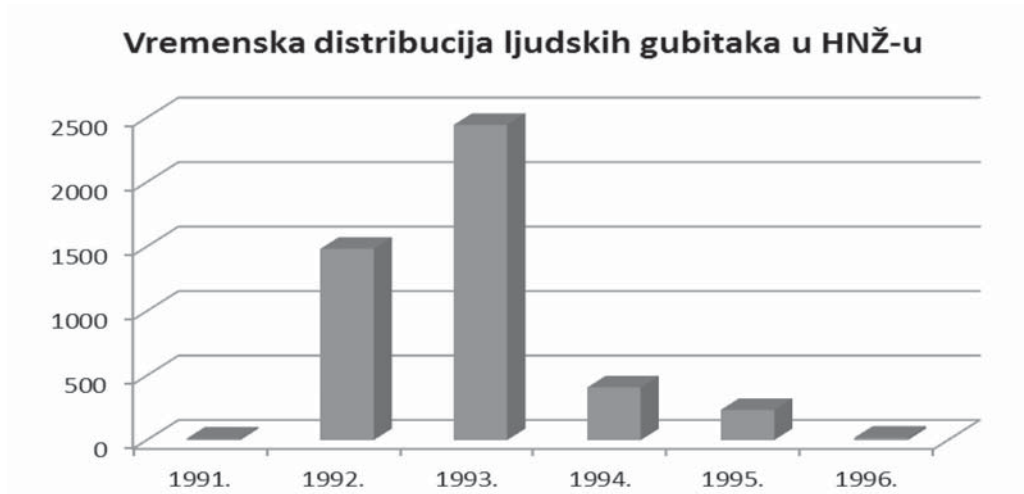
²¹ Preuzeto iz: Š. MUSA, *n. dj.*; I. ŠARČEVIĆ, *n. dj.*; M. TOKAČA, *n. dj.*

Graf 3.: Prostorna distribucija ljudskih gubitaka u HNŽ-u

Iz navedenog je vidljivo da je najveći broj stradalnika s područja općina Mostar i Konjic, odnosno 74 % svih stradalih u HNŽ-u: iz općine Mostar 53,85 % stradalih i 20,54 % iz općine Konjic. Treba napomenuti da nije zanemariva korelacija između mjesta stradanja i mjesta stanovanja, odnosno da su stradanja uglavnom vezana za mjesto stanovanja ili bližu regiju.

Kada je u pitanju vremenska distribucija poginulih, ubijenih i umrlih od posljedica rata u HNŽ-u, njih 3.928, ili 85 %, stradalo je 1992. i 1993. godine. Odnosno, godine 1992. stradale su 1.483 osobe, ili 32 %, a 1993. godine 2.445 ili 53 % svih žrtava rata.

Graf 4.: Vremenska distribucija ljudskih gubitaka u HNŽ-u

5. Dobno-spolna struktura stradalih u HNŽ-u

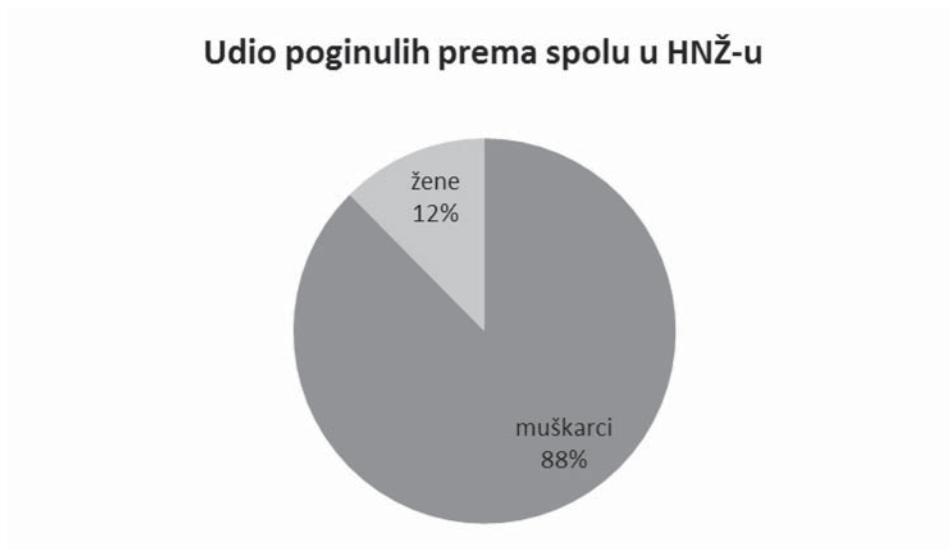
Sa stajališta utjecaja izravnih demografskih gubitaka na razvoj stanovništva HNŽ-a vrijedno je istaknuti i neka strukturna obilježja ratnog mortaliteta. U tom je kontekstu od najvećeg značenja njihova dobna struktura koja nesumnjivo pokazuje vrlo visok stupanj starosne selektivnosti stradalih. Najveća koncentracija stradalih je u rasponu od 20. do 40. godine života, što čini 50,65 % ukupnog broja ubijenih, odnosno poginulih, nestalih i umrlih od posljedica rata u HNŽ-u. Više je nego jasno da se tako visok broj i udjel stradalih u tim dobnim skupinama nesumnjivo mora preslikati i na određene procese u reprodukciji, ali i na radne aktivnosti stanovništva HNŽ-a. Naime, riječ je o fertilnim, radno najposobnijim te najznačajnijim dobnim skupinama stanovništva te županije, čiji je gubitak teško nadoknadiv, napose u ionako složenim i nepovoljnim demografsko-strukturnim i demografsko-reprodukcijskim procesima kakvi postoje u razvoju HNŽ-a.

U spolnoj strukturi smrtno stradalih u HNŽ-u prevladavaju muškarci jer su oni i najzastupljeniji u mobilizacijskom procesu. Od ukupnog broja poginulih, nestalih i umrlih, udio muškaraca iznosi 88 %. Od ukupnog broja stradalih muškaraca njih 76 % stradali su kao vojnici, a 24 % kao civili. Od ukupnog broja stradalih 12 % čine žene, a od ukupnog broja stradalih žena njih je 91 % stradalo kao civili, a 9 % kao vojnici. U HNŽ-u imamo i najveći udio žena u civilnim žrtvama rata na razini BiH tijekom Domovinskoga rata (tablica 4, grafikon 4).

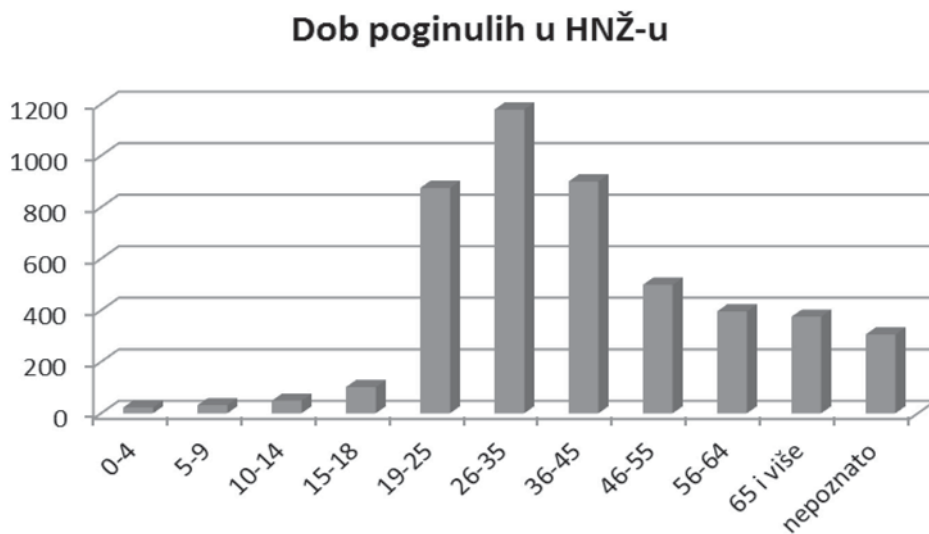
Tablica 4.: Broj stradalih muškaraca i civila prema statusu u općinama HNŽ-a²²

Red. br.	općina	muškarci			žene			ukupno
		civili	vojnici	ukupno	civili	vojnici	ukupno	
1.	Čapljina	65	174	238	30	1	31	269
2.	Čitluk	5	47	52	0	0	0	52
3.	Jablanica	42	188	230	35	2	37	267
4.	Konjic	135	732	867	114	11	125	992
5.	Mostar	591	1.741	2.332	243	35	278	2.610
6.	Neum	1	12	13	1	0	1	14
7.	Stolac	49	96	145	52	0	52	197
8.	Prozor-Rama	126	218	344	72	5	77	421
9.	Ravno	0	2	2	0	0	0	2
10.	Ukupno	1.014	3.210	4.223	547	54	601	4.824

²² Preuzeto iz: Š. MUSA, *n. dj.*; I. ŠARČEVIĆ, *n. dj.*; M. TOKAČA, *n. dj.*

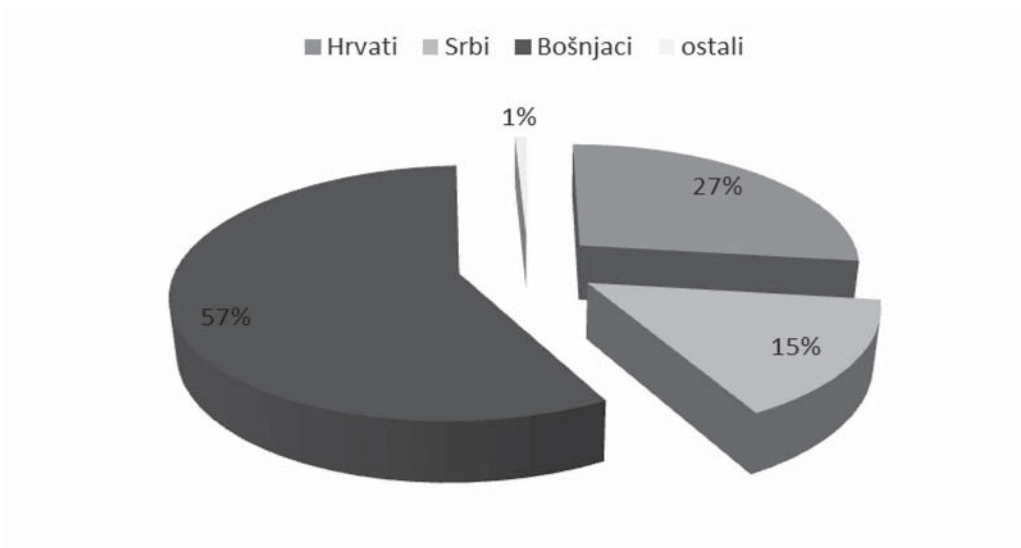

Graf. 5.: Udio poginulih žena i muškaraca u HNŽ-u

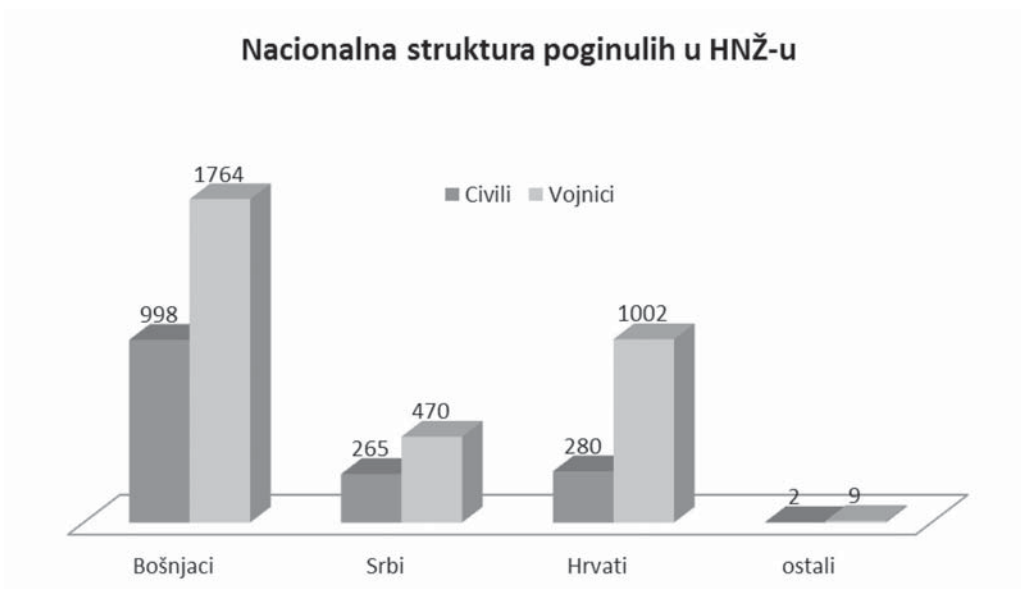

Graf 6.: Dob stradalih u HNŽ-u

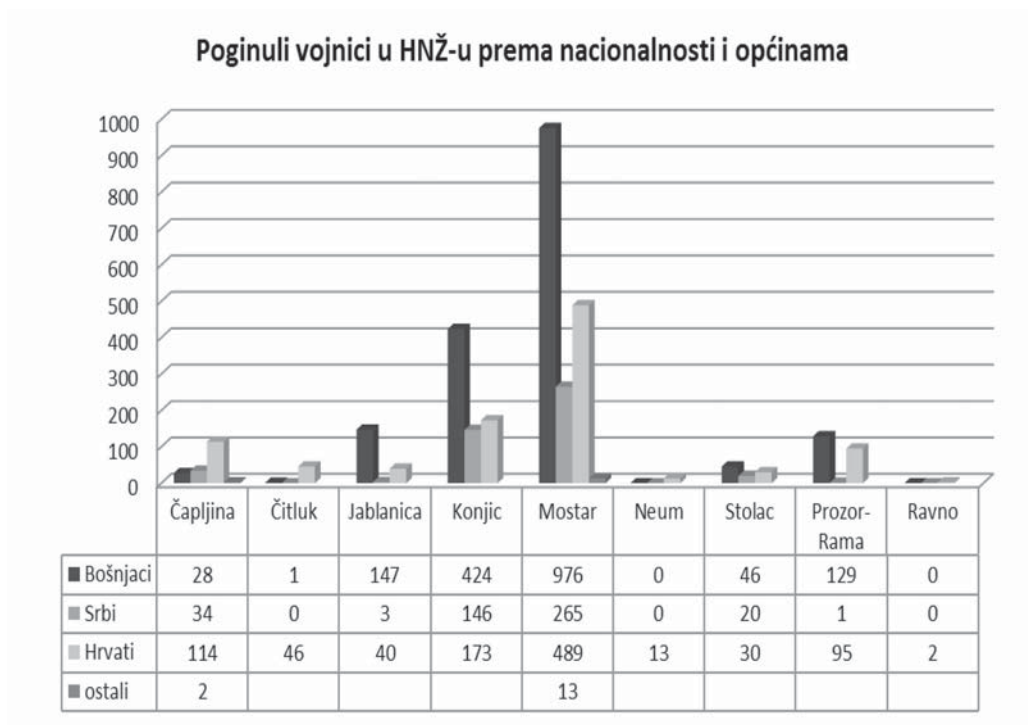
Što se tiče nacionalne strukture najveći je broj stradalih Bošnjaka 2.762 ili 57 %, Hrvata 1283 ili 27 %, Srba 736 ili 15 % te ostalih 40 ili 0,8 %.

Graf 7.: Udio stradalih prema nacionalnosti u HNŽ-u

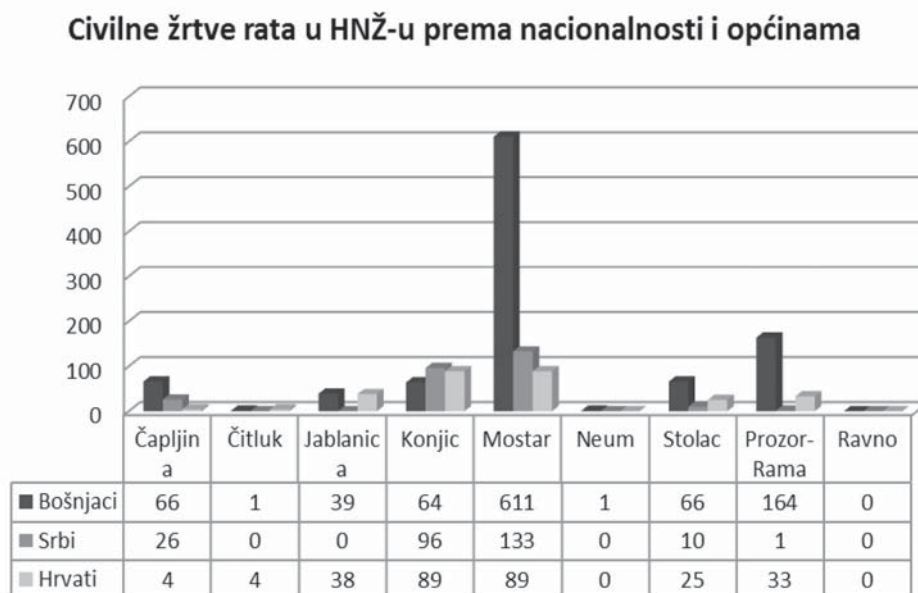
Graf 8.: Nacionalna struktura stradalih u HNŽ-u

Graf 9.: Prostorna distribucija poginulih vojnika prema nacionalnosti u HNŽ-u

Među vojnicima najveći je broj stradalih Bošnjaka 1.751 ili 54 %, Srba 469 ili 14,48 %, Hrvata 1.002 ili 30,95 %, te ostalih 15 ili 0,46 %. Mostar je općina s najvećim brojem stradalih vojnika među svima trima narodnostima.

Među civilima najviše je stradalih Bošnjaka 1.012 ili 64,87 %. Slijede žrtve među Hrvatima 282 ili 18,07 % te 266 Srba ili 17,05 %. I prema ovom parametru općina Mostar broji najveći broj stradalih među svima trima narodima s tim da su za Hrvate općine Konjic i Mostar bile jednako pogubne po broju žrtava, njih 89 (grafikon 10).

Graf 10.: Stradali civili prema nacionalnosti i općinama HNŽ-a

6. Izravni demografski gubitci u HNŽ-u i njihove značajke

Tijekom Domovinskoga rata u HNŽ-u bio je relativno visok udio stradalih civila koji iznosi čak 33 % od ukupnih izravnih demografskih gubitaka, što nedvojbeno upućuje na to da se vojne operacije nisu odvijale samo duž prve crte bojišnice nego su ratnim razaranjima i stradanjima bila zahvaćena i područja udaljenija od prve crta razdvajanja. Od ukupnog broja izravnih demografskih gubitaka njih devedeset četvero, ili 1,9 %, bila su djeca.

Sama struktura izravnih demografskih gubitaka dovela je i do još većeg poremećaja u dobno-spolnoj strukturi stanovništva HNŽ-a te još više pojačala neravnotežu u prostornom razmještaju naseljenosti. Posljedica je to jasno izražene selektivnosti ratnoga mortaliteta prema spolu i dobi. Drugim riječima, u ratovima bitno više stradavaju muškarci (zbog većega sudjelovanja u vojnim postrojbama), i to u dobi između 20. i 40. godine života (vojni obveznici). Premda ne raspoložemo svim relevantnim pokazateljima, potvrdu potonje tvrdnje možemo pronaći u dobno-spolnoj strukturi poginulih i nestalih branitelja. Nešto više od polovine poginulih, umrlih i nestalih branitelja imalo je u trenutku stradanja (smrti/nestanka) između 20 i 40 godina, dakle, nalazilo se u najpovoljnijoj reprodukcijskoj i radnoj životnoj dobi. Utjecaj diferencijalnoga ratnoga mortaliteta muškoga stanovništva na razvoj spolne

strukture stanovništva HNŽ-a mora se jasno vidjeti i u porastu općega koeficijenta feminiteta stanovništva HNŽ-a, što jasno implicira produbljivanje spolne neravnoteže s dalekosežnim posljedicama za kretanje nupcijaliteta i fertiliteta.

Zaključak

Rat na prostoru HNŽ-a prouzročio je velika demografska, ali i materijalna razaranja. Uništena je stambena, komunalna, prometna i ostala infrastruktura. Rat je uzrokovao dugotrajne i nepovoljne posljedice koje se očituju u izravnim i neizravnim demografskim gubicima. Došlo je do velikih i naglih poremećaja u domeni prirodnog, ali i ukupnog kretanja stanovništva ove županije.

Ovim se istraživanjem pokazalo da izravni demografski gubici u HNŽ-u iznose 4.821 žrtvu. Od navedena broja 33 % odnosi se na civilne, a 67 % na vojne pripadnike. Tijekom rata u HNŽ-u primjećuje se njegova vremenska, ali i prostorna selektivnost. Ukupno 85 % žrtava rata, poginulih, nestalih i umrlih, stradalo je 1992. i 1993. godine. Kada gledamo prostornu selektivnost, više od 74 % stradalih dolazi s prostora općina Mostar i Konjic. Kada je u pitanju udio stradalih prema nacionalnoj strukturi, onda najveći udio stradalih dolazi iz reda Bošnjaka, oko 57 %, zatim Hrvata 27 % te Srba 15 %.